

М. ВОВЧОК

ДЕВ'ЯТЬ БРАТІВ
і
ДЕСЯТА СЕСТРИЦЯ
ГАЛЯ

ВИДАВНИЦТВО "ГОВЕРЛЯ"

1

9

5

6

М. Вовчок

ДЕВ'ЯТЬ БРАТІВ..

"HOWERLA"

41 E. 7th St., New York 3, N. Y.

1956

PLAST UKRAINIAN YOUTH ASS'N.
623 FLORA AVE.
WINNIPEG, MANITOBA R2W 2S4

Марко Вовчок

**Дев'ять братів
і десята сестриця Галя**

Оповідання для жіноцтва

МАРКО ВОВЧОК

ДЕВ'ЯТЬ БРАТІВ І ДЕСЯТА СЕСТРИЦЯ ГАЛЯ.

I.

Жила собі удова коло Києва, на Подолі, та не мала щастя-долі: було гірке її життя. Терпіла вона превелику нужду та вбожество. Жила удова коло бучного міста, де бучнії будинки висилися, де сяли та виблискували церкви золотохресті, де люди зранку та до вечора ворушилися й метушилися. а такого вбожества безпомічного, яке удова собі мала, то хоч би й у глухій глуші пошукати — там, де людського житла ані садиби не знайти, людського образу не стріти й голосу не почути, а жити із птицею та із звірюкою, із деревом та із каменем, із горою та із рікою — що звірюка никає собі на здобич, птиця співа та щебече, дерево шумить, камінь лежить, гори висяться, ріки течуть, а нема тобі кому допомгти, ані зарадити; нема кому тебе пожалувати, ані тобою запіклуватись.

Мала собі удова дев'ять синів і десятю дочку Галю. І вродилися ті дев'ять синів, як дев'ять соколів, один у одного: голос у голос, волос у волос, тільки найменший син був трошечки біліший, трошечки благіш від других, а усі вони такі свіжі, смілі, чорняві хлопці, аж глянути мило! І усі вони: любили дуже, пестили й жалували

сестричку свою малую Галю, а найбільш усіх менший. І усіх братів любила дуже і жалувала Галя мала, а над усіма меншого брата. Було, що підуть брати у бір по ягоди або по гриби й візьмуть малую сестричку зі собою, то вже нікому не попустить менший брат нести втомлену Галю, ані до кого Галя не піде на руки від меншого брата. А як брати самі ходять часом гулять та забаряться та повернуться додому пізно, усім Галя раденька страх, а до першого, до меншого кинеться і ввіп'ється, як п'явочка, устоськами і обив'ється, наче хмелинонька, ручечками. А знов, як не вгодять Галі брати, то Галя поплаче й погорює, плачучи й горюючи пожалиться та й годі, а вже як менший брат чим її скривдить, так Галя й словечка не зможе вимовити і втіче од усіх і сховається од усіх і знайдуть її по тому, що вже сильненько ридатиме — а ніхто теж сліз не згамує, ручечок не одтулить від личка, тільки той менший братік

Жила удова з дітьми у хатці — навіть би й хаткою узивати не годилося, хіба хижкою, — і стояла удовина хатка на луці під горою, оддалік собі від усякого іншого житла й садиби, стояла на широкій, зеленій луці. З одного боку нависла гора кам'яна над хаткою, поросла лісом і неначе грозила: «От, як схочу — один камінець покочу і тебе, хатинку, зовсім придавлю». Управо мимо хатки звивався шлях у місто — й який же тихий та пустий цей шлях мимо удовиної хатки і як же він що ближче до міста усе людніш та грюкотніш порошить і гурчить, а тамечки, де він вбіга на гору та вже вулиці будинків купами до нього приступають, який же він гучний та людний та порохний!

Той самий шлях звивавсь уліво по луці м'якій та зеленій та й ховався з очей геть усе по тій же луці м'якенькій. Від хатки вузенька стежечка перехрещувала цей шлях і бігла до самого синього Дніпра.

І певно, що кожний, кому лучалося мимо їхати та хатку удовину бачити, то певно собі думав: що то за малесенька хатинька стріть, як вона у землю увійшла й покривилася; як віконечка скосилися й як дашок убравсь у мох зелений і сивий. І не оголожена хатинька і нема сіней ані комори, нема садочка ані городу коло неї, тільки стара тиха груша зі зломленою верхвиною. І дітей округи скілчки! А коли б же хто звернув із шляху й ступив у хату, zobачив би той, що яка хата маленька, і хоч якого людей у хатці живе, а розсім вона попожня сливе. Нічого нема, окрім лавочок та вузенької полички, що стояла з ложками. Піч потріскалася й осіла; на припічку перевернений горщик, два кілочки у стіні, що на їх нічого не висить; стіл із розколиною упродовж посередині, що на ньому нічого не стоїть; у куточку іконка з витертим лицем, повита сухими й свіжими квітками. А коли б хто спитав діточок: де ваші сорочечки? Де ваша одежина? — дітки тому показують, що їх сорочечки сохнуть от тамечки на березі, а іншої одежини в їх нема. А зимою? А у холод, у морози? Зима, холод, мороз! Отсе негарний час! Тільки він почина надходити, мати гірш плаче та усе перепитується: як то ми перебудемо? Як же то ми перебудемо! І нудно такеньки завсіди перебувати холод, треба сидіти на печі, підобгавши ноги, а коли вибігти на луку та потанцювати по снігу, то хутенько, наче опарений, вкинешся у

хату на піч і знов сидіти мусиш, підобгавши ноги. Іграшка у докушну, або там яка друга, докучить і обридне — ще тільки малую Галю трохи тішить і смішить, а усіх гніва та сердить; знайома казка про Івася нікого не поруша — тільки малую Галю трохи; день такий в Бога коротенький, прудко вечір наступає й у хатці темно робиться. І сидять вони у темноті на печі, дожидають матір із поденщини і мовчать, тільки часом Галя пожахнеться й пошептом питає: — Що ж, як гава прийде! — Не прийде, — одказують їй усі. — А як вовк присуне? — шепче знов Галя. — О, пожахачко! О, плохенька, — кажуть усі та усе ближче згортаються докупи, а менший брат бере Галю на руки. — А як вовк присуне? — знов таки присіпається Галя й усі на Галю похмуряються, окрім меншого; менший тихесенько Галю заспокоює і Галя заспокоюється, ще часом і пісеньку заспіва про журавля, «що цибатий журавель, він до млина їздив, дивне диво бачив», і чує менший брат, як цибатий журавель іде до нього і як дивне диво бачить, бо Галя, співаючи, під свій спів обома рученятами по обличчю ляска. Пісенька якось незавважливо звірветься; цибатий журавель зостається на дорозі, а Галя засипа в меншого брата на руках. Нудно - нудно! Холодно - холодно! Темно - темно! У скосяне віконечко видно луку під білим снігом. Білий сніг то виблискує, то виблиск тратить — це місяць порина в хмарах. Що отсе буде далі: чи заблискотить білий сніг ще лучше та засяє місяць із зорями, а чи повалить свіжий сніг, хуртовина заграє, заб'є віконечко покосяне, занесе стежечку, забарить матір? І що мати принесе їм?

От по снігу рипить прудкая, слабая, непевная ступа, двері у хатку відчиняються — мати прийшла. Вона прийшла помучена, дуже змерзла, — що вона принесла? Принесла хліба, картоплі, а коли ще трошки пшона на куліш, так уже й хвалиться зараз дітям, що «от, діточки, ми собі зварим куліш», — і усі дожидають кулешу, а Галя то вже завчасу сидітиме з ложкою в руці та погукуватиме «мамо!» — і погукує такеньки Галя, наче вона сама має одвагу поспитати про те, про що усі піклуються, і додає усім сили терпеливіш дождати. Після кожного огука вона пригортається до меншого брата, немов говорячи: «Якова твоя Галя!» А брат менший гладить її по голівці і дає надогад, що «славна Галя».

Запалена піч розгоряється і тріщить, червоне полум'я грає на віконечку, з розколинок печі виходять струмки диму — хатинка разом із світлом-огнем посвіщається і димом сповняється, ясно видно помучену і стару матір, що пораяється коло печі, та не можна розглядіти по обличчю, які собі думки має, який вид — то, здається, що душить її якась туга і чогось боязко їй і що від тієї душної туги так вона метушиться коло печі, що не від диму в неї і сльоза біжить.

Діждалися — вечеря готова; Галя сміється й усі вечеряють і спати лягають. Огонь у печі потроху погасає, наче сам почина дрімати, гасне зовсім — у хатці темнісінько, й усі засипають.

Ранішній холод не хоче ніяк дати поспати, пройма і таки хоче побудити й таки побудить. Уже мати у печі запалила — дрова знов тріщать, полум'я шибя, димно у хатці; в віконце світить ясне сонечко і блищить сніг біленький. От і

снідання їм готове й мати поспішається йти на поденщину і приказує їм бути розумниками і йде собі.

У неділю, в усяке свято, їм краще було: мати не ходила на роботу, можна було влізти у її латані чоботи, загорнутись у її праховеньку кожушаночку і хоч трудно, а все таки можна було погуляти коло хатки — і вони усі гуляли по черзі, навіть Галя, що сама уся була, може, не завбільшки чобота. По тому мати їм казки усякі розказувала і усякі бувальщини. І що за такі славні часом казки, що то за смішні які! І дуже б багато вони сміялися й тішилися, коли б їм не мішало неньчине обличчя — таке обличчя помучене та посмучене, дарма, що вона не прискаржує нічого й сама з ними разом всміхається на усе смішне та потішне у казці.

Одного разу мати прийшла додому і, входячи, покликкала старшого сина... «Що, мамо?» — одказав старший син і скочив із печі назустріч їй. «Що? Що? Що?» — покрикнули другі усі й посипалися з печі, як достиглі грушки, а Галя простягала рученята до меншого брата й гукала вже: «Куліш! Пшоняний куліш!» «Ні,» — одказували брати, купчучись, товплячися цікаві коло неньки. «Ні, піждіть, піждіть, мої голуб'ята!» — промовляла мати, скидаючи з себе одєжину притрушену снігом та ледве дихаючи від утоми. — «Бублики!» — гукнула Галя трохи незпевна й наче лякаючися. «О! о! о!» — почулося поміж братів і що то у кожному тому «о» було дива та радощів! «Бублики ж?» — гукнула Галя вже сміло і у долонечки заплескала, «Галю! Галю! Послухай бо, — промовив менший брат, — слухай бо, мама принесла чоботи!»

— О, чоботи! — вигукнула Галя, наче занеслася вже у саме небо голубе, та й счепила ручечки.

Еге ж, це таки й були чоботи. Старі, проношені, маленькі чоботи з великими латками на обох. Світе мій! Як же ті чоботи з рук до рук передавалися! Чоботи розглядали, чобітьми любували, а Галя то ледве що не вицілувала чобіт — вона вже й устонька цяпочкою склала та засміялася й, не барячись хвилиноньки, пожадала собі у чоботи вратися й на усіх дивилася радісно та жалібненько такеньки серед хати, немов гарне малювання, тільки що зроду-віку, мабуть, не було малювання з таким личеньком сміючим, з такими очима танцюючими. Брати дивували, яка то Галя гарна у чоботах, прибираючись на другий день рано, рано, рано-ранесенько йти далеко-далеко, далеко-далеченько гуляти. Пішла б вона гуляти того таки самого вечора, коли б не той вовк невірний з лісу, а ще гірш — турбував її той гава навісний, що не знає вона навіть, де він і сидить у світі — чи у лісі, чи під горою на луці, чи у Дніпрі, у нурті, — не знала, бачте, з якого боку його стерегтися й звідки його берегтися, а може вискочить він і схопить її несподівано-негадано.

З сонної Галі тихенько менший брат зняв чоботи і усі тоді по черзі почали їх приміряти і кожний казав, що йому чоботи якраз, наче влипли, хоч добре вони пригодилися тільки старшому братові. Йому мати й принесла ті чоботи і принесла йому для того, що завтра хоче його забрати із собою у місто і віддати хазяїнові у наймити.

До хазяїна! За наймита! Усі очі на нього обернулися, усі серденька іздрігнулися: хто

дивує, а хто засмутивсь; кого порушала надія на щось дивнеє та чуднеє, а кого то жах зтомив, що скоїться: той у думці вже випроваджав його, другий знов уже прибирався його стрічати та почути нечутого зроду; інший замисливсь як то вони самі без нього житимуть... Мати смутненька та тривожненька... А старший син одказав спокійненько на цю вістоньку: «Добре, мамо!»

— Як будеш добре служити, моя дитино, — заслужиш собі ласку, вислужиш заплату, — каже мати. — Дасть Бог милосердний, то потім собі й кожушок справиш... Добре, синочку?

— Добре, мамо! — одказує їй знов син.

— Хазяїн твій, здається, чоловік хороший буде, а як що там і випадє тобі у службі... яке там лихо — горе, то ти приймай за добре... Коханий, ти перетерпи... Добре, синоньку?

— Добре, мамо! — одказав знов син.

Вже більш мати нічого не примогла казати, голосу в неї не хватило, неначе важка рука душила її; вона сиділа вже мовчки та тільки дивилася на старшого сина та усе тісніш та тісніш душила її важка рука тая... А старший син задумавсь і недбало, невважливо одказував братам, що товпилися у хатці, стукали дверима, по черзі брали на себе чоботи, виходили у чоботах гуляти коло хатки, говорили про братову службу.

Місяць світив уповні, зорі наче палали — одна зоря полонніш від другої, мороз був сильний, аж тріщав, сніг хрускав під чобітьми навдивовижу, напрочуд. Навіть сам старший брат, уже який хлопець нелегкоумень, та й той як узяв на себе чоботи та вийшов — іде та все

оглядається та зупиняється раз-у-раз, наче його хто пита щохвилинки: «чий ти парубок — чий парубок у чоботах, чий бо ти? Скажи, будь ласка!»

На другий день мороз такий самий, що вчора. Дерева тріщали на горі, зсипаючи з себе іней, сонечко сяло блідненько, наче зблідло й собі від холоду, наче теж змерзло; а усі брати вибігли з хатки проводити старшого брата, що вбраний у чоботи та у велику хустку `неньчину ішов у місто.

— Ходім уже, дитино, — промовила мати до старшого сина, — а ви, голуб'ята, зоставайтесь здоровенькі, — каже вона до других.

Вони пішли, а у слід їм кричали голосочки: і «бувай здоров» і «вернися» і «вертайсь хутче», а Галя, то вона тільки вигукувала: «братік милий, милий братік!» Усі танцювали на морозі, поки зникли з очей вони, а потім повскакували у хатку на піч і усім такеньки вже зробилось пусто-пусто без старшого брата; усі зажурилися й затужили; у Галі вже слізоськи капали.

— І я піду у наймити! — каже один брат.

— От як! — промовила Галя, а слізочки за-капали одна по другій швиденько.

— І я! І я! І я! — кажуть усі брати у один голос. У Галі слізки закапали вже по три та й по чотири разом, гонячи одна одну.

— Ой, лихо! — покрикнула Галя. — Усі підете! Усі мене покинете! І ти? І ти мене покидаєш? Покид...

Та вже до меншого брата вона більш промовити не здолала — затулила личенько обома ручечками й гірко заридала.

— Годі, Галю, годі! — кажуть брати, — слухай но, що тобі казатимемо...

Галя не слухала.

— Не плач, Галю! — каже менший брат і бере Галю до себе на коліна. — Я наймуся у службу та зароблю тобі чобітки... Одкрив бо личенько!

— Не хочу чобітків! — хлипле Галя... Не хоче чобітків і личенька не одкрива.

— Слухай бо, Галю, Галочко! — промовляв менший брат, — от яка ж ти недобра! От як мене красно слухаєш! — Одна Галина ручка одпала від личенька й одне очко, повнісіньке сльозою, зирнуло на братіка і ридання впинилося.

— Помисли лишень, Галю, коли ми усі підемо у наймити, так усі чоботи собі покупимо, а тобі вже найкращі — ми усі собі кожухи покупимо, а вже тобі...

— І я піду у наймички! — вимовила Галя і друга ручка одпала від личенька і оченятка вже веселенько виблискували у слізках.

І порішили вони такеньки усі, щоб іти у наймити; а поки наймитська служба, поки що, то було їм страх як нудно сидіти на печі і міцненький жаль посягав їх по старшому братові. Й усі вони дивилися по усіх боках, або одно на одного, наче що загубили, без чого не знали, не вміли, як його бути. Коротенький день прудко збігав, та їм здавалося, що він кілька разів повертався назад, поки таки діждалися вечора морозного й мати прийшла. Як тоді серденятка усі не вистрибнули з грудей, поки мати розказувала, що старший брат у хазяїна, що йому так славно: буде спати він у теплій хаті й годуватимуть його добре.

— Чуєш? Чуєш? — промовляли брати один до одного. — От як йому буде! От як виборно! І Галя погукнула: — О, славненько! О, любенько!

Та чогось у братів впали голоси їх дзвінкі, і Галя якось слабенько плече у долоньки — раз тільки, а там і стихла. І мати, хвалячи життя його, запиналася — слова мерли в неї на устах, уста трохи трусилися. На вечерю був куліш пшоняний, та ніхто до нього й не доторкнувся і нікого сон не змагав.

— Ви, діточки, не скучайте за братіком, — почала була мати, та голос ввірвавсь і вмер; вона влилася гіркими-гіркими слізьми і як посліплена тільки ловила діток коло себе, схоплювала та поцілунками всипала та усе голосніш-голосніш ридала.

Пішли дні за днями й часи за часами, по-привикали дітки, що нема старшого брата, та не перестали про нього думати — й сливе щогодинки його згадувати то цим, то тим, то знов другим. Тепер уже усякі казки й бувальщини у свято вони покинули, а розмовляли з мамою про брата — у свято мама ходила його одвідувати і приносила од нього вісті — усе вісті однакові, що здужає, що служить... І це на усякі лади брали і на усякі лади про це балакали: уявляли собі його хазяїна — знали вони, що хазяїн огрядний чоловік, кравець, сивий, ходить у синіх шараварах і у чорній свитці і шиє сам усякі кожухи й свитки; уявляли собі хату хазяйську — знали вони, що хата хазяйська у три віконечка, під тисовим дашком, а у хаті по білих стінах висять образки — птиці рябопері, морський розбишака — турок у червоній чалмі з кинджалом у правиці; уявляли вони собі

хазяйку — вони знали, що хазяйка молоденька і усе сидить біля віконця та вишива собі очіпки шовками та золотом. І чорну корову хазяйську собі уявляли вони із рижим телятком; а як розмова заходила про хазяйські санки та про білого коня, так Галя починала розкочуватись із боку на бік, наче вона вже сиділа на санках, а білий кінь швиденько віз санки по грудовому шляшку.

Вони прибиралися, як літечко прийде, частенько ходити до брата; як тільки що весна дихне, піти його одвідати. Еге ж! Підуть вони до нього, побачать його й наговоряться з ним. Що то як хороше буде зобачитися! Що то як дождитись бридко! Що то яка зима укропила холодна та люта!

От як у хатці та гадали про старшого брата і над усе на світі жадали із ним побачитися і Галя таково вже частенько казала: «хоч би одним очком поглянути його», — що вже тепер тільки вона наміне: «хоч би одним очком», — усі знали на що «одне очко» хоче глянути й зітхали.

А тимчасом хазяїни на старшого брата дивилися за тим тільки, щоб бачили, чи справний він, чи не пусте і жадного йому словечка не промовили, oprіч якого приказу, грозьби та лайки. І на пляцу, коло криниці, де він ходив щоранок й щовечір води брати і де сходилось багато людей, рідко хто вважав на поважного, тихого хлопчика, що він щодень то робивсь похмурніший та понуріший, у латаній сорочечці, у праховенькій свитці, не на його пошитій, у старенькій шапці, котрий терпеливо стояв на морозі пекучому, дождав черги собі води зачерпнути, — ніхто до нього не озивавсь.

Перша робота була йому у хазяїна воду носити з криниці. Вдосвіта його слали до тієї криниці далекої під горою на пляцу, коли ще усе місто бучне стояло у сивій імлі, люди не уявлялися, димочок не звивавсь і коли ще не було коло криниці нікого — часом хіба стрічалася яка-така наймичка гірка, або дві, та й це дуже рідко. Його відерце перше пробива лід що у криниці, що уночі замерза, і таскав він сповнені відра під гору. Притаскавши дві відрі, котрі хазяйка у той таки час розплеска на вмиваннячко, на своє чорнобриве личенько, на білі ручки, та знов, знов йшов по воду. Сиза імла рідшзла, димочок де-не-де вже звиваєсь, уже люди попадалися і коло криниці; вже товпилосся, купчилосся багато народу — треба дождити черги. Він стояв та дививсь, як шпарко дбайливі городяночки поспішали, заспавши, й гонили одна однієї до криниці й від криниці; як ішли наймички, під'їздили бочки. Сиза імла зникала; сходило сонечко й сяло якимиж то блискучими, холодними, недружніми ранками... Повертавсь він із повними відрами до хазяїв. Тут йому треба було двір промітати, носити дрова з сіней до хати, побігти до сусіди ввечері спитати, коли буде мученика Лаврентія -- у середу чи у четвер, бо хазяйка прибиралася на іменини до Лаврентія шевця; або побігти до сусіди Меласі позичити трохи дріжджей, бо хазяйка заходилася ставити пироги; або побігти на торг купити за шага голок, коли хазяйка зломилася голку — і багацько побігушок й пошарнушок треба йому було спожити. Та хазяйці можна було вгодити — була хазяйка весела, недбала молодиця, що як вона не хазяйнувала, так, сидючи

коло віконця, шила та вишивала та приспівувала і поглядала з вікна на прохожих людей та на себе у дзеркальце, що умисне й висідо тут проти неї на цвяшку. А хазяїну не можна було вгодити — хазяїн був задирливий чоловік, а до того ще окрутний дуже. Жінку свою він дуже любив, а тільки уранці він очі розплющить, то вже й почав зачіпати та задирати її, й доти не відчепиться, поки аж жінка не заплаче, або хоч заходиться на плач — тоді він і довольний, скаже їй, що вона йому миліш над усе у світі й пожалує її, й обіцяє купити якусь там витребеньку нову, а що вже наймита маленького то він поїдав немилостиво. Тільки б zobачив його було за що пригрозити й прикрикнути, було й за що й штовхнути. Хлопець ізроду не одказав йому слова гіркого, та ніколи теж не відговорювався й не повинився — усе хлопчик приймав мовчки. Здається, що тая безодмовність дражнила хазяїна ще більш і цілісінький день він не так щиро працював із кожухами та кобеняками, як із тим, як би то лучче доняти терпеливого хлопця.

Минав день — який же холодний, блискучий, вражий день! От звечоріло. Хазяїн поніс роботу пошиту, хазяйка пішла до сусіди посидіти, поговорити або до вечірні — наймит знов із відрами по воду до криниці приходив. Вечорами згряя коло криниці була гучніш, ніж ранками. По трудах дневних і по роботі й по клопоті знімався регіт, заводилися голосні розмови. Тут бачив хлопець, як інша весела дівчина і прудкая, що не посмирили її ані робота, ані труди, щиро співала й підтанцьовувала, танцювала й підспівувала з відрами на плечах на загальну вітху

людську і на потіху; як возниці борються або прискають водою й лякають дівчат; як часом наймички, розважившись, сміялися теж й гралися між собою. Гомоніла згряя поки сонечко не заколувалося, червоний захід не обгортав у кармазин і мороз не кріпшав — дзвінко й різко одтупувалися усі ступні по снігу, ворітьми стукнули, у дзвін вдарено, риплять полози й біжать санки і людський голос і собаче гавкання. І вечір згасає який же холодний, червоний, самотній вечір!

У хаті свічка горить. Хазяїн шиє, якусь полу від кожуха строчить, хазяйка вишива кругленьку квітку на очіпку шовком — сидять коло столу обоє. Наймит веде коня напувати, дає коню вівса й сіна і корову заганя на ніч, теж упертого кабана заганяв, приносив у хату дров на завтра, щепив тріски на підпал, вигрібав попіл із печі, мазав хазяйські чоботи. А хазяїн усе шиє, хазяйка вишиває і щонебудь розказує чоловікові про те, що бачила на торзі, що чула від сусіди; хазяїн прислуха мовчки й часто оглядається на наймита, прікрикує, пригрожує: бува й те, що уставав хазяїн, кидав роботу і карав наймита свого або за те, що погано мазав чоботи, або за те, що двері не добре причиня... Потому знов сідає й шиє, а хазяйка зиркнувши на хлопця, часом зітхнувши, знов почина розказувати далі. У хаті душно та гаряче; порозвішувані по стінах білих рябопері птиці, здається, сказалися від цієї духоти — одні крила свої порозпростягали у розпуці, та такеньки й zostалися — нема сили полетіти, нема сили й крила згорнути; другі знов у такій самій розпуці стулилися й нагогошилися. А морський розбишака-турок — той

завсіди поважно й сміло дививсь із під своєї червоної чалми, держучи кинджала. Скільки то разів, як гасили світло й хазяїн із хазяйкою спокійненько засипали й товстим сном спали, потомленому, побитому наймиту малому снилося, що усі ті птиці рябопері зірвалися із стін і гучною, розпучливою зграєю в'ються, б'ються, кружляють над його узголов'ячком усе прудше, усе гарячіше і разом наче повів вітровий, наче вода плескає — зникають птахи усі, широке та глибоке море колисає й плеще у береги, на березі сидить Турок у червоній чалмі, держучись за кинджал, дивлячись на наймита смілими й поважними очима і наче б чимсь питаючи, в далекості киваючи... Скільки то вже разів йому снилося, що зніма його щось у воздухи з птицями, що падає він і розбивається. Скільки то разів у сні він плавав по глибокому морю й тонув углибі!

Зима доходила кінця, та холоди ще сильні кріпили і брати з Галею сиділи на печі, підобгавши ноги. Тихо було увечері, коли вчулася ступа чиясь і щось мигонуло мимо віконця.

— Мама! — покрикнула Галя.

— Ні, це не мама, — одказали брати.

— О! — шепотнула Галя, оченятка в неї побільшилася, а бровенятка вище знялася.

— Не бійсь, Гаїю! — промовив менший брат, усі вони виглядали з печі, витягнувши шії.

Отже відчинилася хатка — і старший брат уступив.

Господи світе, який вигук, побачивши його! Як же до нього кинулися! Як же за нього вхопилися! Як же не знали що казати й про що спитати! Несподівані радощі такеньки усіх

обхопили, що у голові закрутилося, у очах усе округи заходило й затанцювало — усі обступили, ухопили старшого брата і більш чули, що він тутеньки, ніж його на вічі бачили, то й не вжахнуло нікого їх ураз, що старший брат смертно блідий, що волосся в нього поплутане та попатлане, що комір у сорочці подраний, наче хто ухватив силоміць, і що він не промовить слова, обіймаючись із ними усіма, тільки важко дихає. І Галя перша покрикнула: «О, який же став ти білий! А який же став ти наймит! Такий самий, як колись я бачила, по дорозі за хазяйськими волами йшов! Такий самісінький!»

І Галя своїми жвавенькими оченятками у їх питалася: — чи її правда!

Правда, правда! Зробивсь старший брат білий, як крейда, й спражній наймит. . . Та чого ж це комір розірваний, чого ж це волосся поклочене? Чого ж це обличчя так покривилося? Чому це дихає він тяжко та важко так?

Раптові радощі прудко десь поділися — усі очі впилися у старшого брата, усі дивилися на нього: пильно й неспокійно і тепер уже бачили його добре.

— Сідай, сідай, братіку, сідай, любий! Ти втомився, коханий! — щebetала Галя, прихилиючи тихесенько старшого брата за руку, а благі оченята у тривозі перепитували усіх, що таке не гаразд або що таке зробити, як запобігти.

Старший брат сів на лавці, а усі інші у рядочок коло нього. Галя коло нього стала та, дивлячись та турбуючись, і забула, яково тим босим малим ніжкам холодненько стояти.

Старший брат усе таки мовчав і дививсь у землю. А середній брат його поспитав:

— Як це ти до нас прийшов, брате?

— Хазяїн мене прогнав, — одказав старший брат. Довгенько ніхто нічого не промовляв.

Галя сховала личенько до старшого брата у коліна.

— Він тебе бив, мабуть? — поспитав знов середній.

— Він мене давно бив, з першого дня, — одказав старший.

— Чому ж ти не втік від нього, чому його зараз таки не кинув, брате? — зопалом та швидко промовив найменший.

— Було б тобі втікати, — ледве чутно щебетала Галя, не знімаючи голівки з братових колін.— Було б тобі до нас зараз прибігти... Любий, любенький, любесенький братіку!

— Я хотів ще перетерпіти, хотів іще служити, — одказав старший.

Такого-такого було прибиралися, як зобачаться, розказати старшому братові про те, як вони усі теж підуть у наймити служити та заробляти, про те, які в них тут були холоди та морози і як середній брат трохи пожару не наробив, узявшись у печі розпалювати та, не слухаючи Галі, наклав повну піч дров; і про те, яка Галя господиня вже стала й як варила їм сама картоплю; і про те, як Галя одного разу перелякалась навіки, признавши стару грушу коло хатки за гаву... Такого, такого хотіли розпитатися в нього: як він щодня жив, що бачив і що чув там у місті, де такеньки людно й гучно завсіди... Та теперки не приходило нікому на думку ані розказувати, ані розпитувати: сиділи усі мовчки та тихо і усі дивились, як старший брат, у землю. Галя не раз, не двічі підносила голівочку з брато-

вих колін, не двічі не тричі і ручечки у гору простягала, поки не опинилася у нього сама на колінах, не обняла його за шию та не притулилася личеньком до його плеча. Тоді й Галя втихла, тільки часочком тихенько міцніш пригортали до себе старшого брзта ніжній рученятка.

Так вони сидючи діждали неніки. Ненька злякалася, зобачивши старшого сина, вхопила його й, цілуючи, притягнула до віконця і у жаху оглядала його і в жаху питала: — Що таке сталося? Що тобі, дитино моя? Що? Коли? Як?

— Мене хазяїн вигнав, мамо, — одказав старший син.

Більше вона не питала вже нічого, тільки подивилась нз нього довше та міцніш його обняла та заплакала..

— Не плач, мамо! — каже старший син. — Як знайдеться хазяїн де, вишукається яка служба, я знов служити піду.

— Ох, дитино моя, дитино моя! — промовила мати, неначе серце в неї розривали.

Потім вона знову його притягнула до себе до вікна, знов на нього дивилася... Потім від нього одхитнулася, одірвалася, затопила у печі, постановила вечерю варити і знов до нього присунулася. Вона розчесала спатлане волосся, дала білу сорочку, дала водиці вмитись і коли вже сидів умитий, розчесаний і в білій сорочці, вона знов таки на нього дивилася — і усі дивилися на нього. І вона і усі бачили, як він прив'язав і не той став, що колись був.

От і вечеронька на столі; усі сіли вечеряти й усі примічали, як він потроху їсть теперки — й усім не смачила якось вечеря. Мати очей

з нього не може звести, брати й Галя теж на нього поглядають.

Смутно, страх як смутно було, а разом до того якось мовби знайшовся скарб, що його було треба, що був він дорогий — і хоч смуток крушить, а таки скарб тутоньки, маємо його. Здається, таке усі очі промовляли, дивлячись на старшого брата, і з такою думкою спати полягали.

У хатці темно й тихо; в віконечко сяють дві пламенисті зірочки іскрясті з неба голубого і білий сніг блищить; у хатці дуже тихо й темно. І чує старший брат, що хтось нечутно до нього підійшов і над ним схиливсь; він пізнав руку, що доторкнулась до його плеча й шепіт розібрав. Мати схилилася й мати питалася: — Дитя моє, — питала вона, — чи багато там терпів?

— Еге, — одказав він теж пошептом.

Довгенько нічого не чутно, мов усе змерло.

— Мамо! Мамо! — шепоче Галя, та ніхто Галі не чує; так уже тихенько шепоче вона, — мамо! мамо, — шепоче Галя усе тихше та тихше та й змовкає.

— Ох, моє дитя кохане, — знов чутно мати шепоче. — Ти моє безщасне дитя!

І знов усе наче змерло — тихо.

— Мамо! Мамо! — знов шепоче Галя і знов Галі ніхто не чує й не бачить ніхто доброго, журливого личенька.

— Чи в тебе не болить де, синочку? Скажи мені, серденько моє, — пита ще мати.

— Ні, мамо, в мене ніщо тепер не болить, а як хазяїн вишукається, я знов служитиму. Ти, мамо, пошукай мені служби, — просить старший син.

— Душе ти моя, серце ти моє! — чується виразно й наче б слова ті з самої душі, з самого серця вишарпані, з болючого серця й з болючої душі, та й останні вже слова. Усе знов тихо й темно. Дарма Галя насторожує вушко і довго-довго, довгенько слуха й прислуха — усе тихо й темно — й, прислухаючи, Галя сама зітхає.

II.

Знову почали жити та поживати з старшим братом укупі та примічати, що старший брат уже не той став, що колись перше був. Був він ізроду поважніший од усіх їх, похмурніший — тепер став він ще більше поважний, ще похмурніший. Кілька раз питавсь він неньки, чи нема де йому служби, кілька раз і сам ходив шукати й питати по місту, й усі уже боялися, що знов він піде від них, та хазяїна усе таки не знайшлося і потроху минувся той страх і жах. Пожили вони зиму до кінця й першу весінню тепліну стріли з великою радістю усі. Хатка спустила на цілі дні й як тільки очима сягнути широкої луки, усюди очі бачили удовиних дітей, що гралися та бігали та тішилися тамечки.

Настало велике свято. Вдосвіта у Києві за-дзвонили у дзвони і народ заснував тудою й сюдою по усіх улицах і проулочках.

Удовині діти давно вже чули про те, що буде велике свято й чогось — самі вони не знали, чого — дожидали собі від цього свята. Зірвалися вони того дня до зорі світової й побігли усі гонячи до Дніпра вмиватися. Чистенько змившись,

вони жвавенько повернулися до неньки і стали проти неї, наче у полку проти гетьмана, дожидаючи, що їх убере, а їй-же Богу мойому, виборні це дев'ять хлопців стояло: чорнобриві, кучеряві, обличчя, як літній ранок веселий падають, очі, як зорі сяють; і виборна це була сестричка Галя, хоч у латаній, та у вишиваній сорочечці, хоч у синій юпочці, хоч у виношеній, та у червоній стрічечці; босії ніжечки, тільки диви — затанцюють, а вічки то вже й танцюють, а голова так то швиденько вже поверталася до того й до того й до усіх, що ось-ось темні кучері виб'ються з-під червоної стрічки. Галя сміється й погукує на братів і брати теж сміються до неї — найбільше менший братік і сама удова усміхається.

Перш усього побралися вони до церкви. І веселенько було йти швиденько по дорозі, дивилися по боках і уперед. З-за гір, із округи, з-за темних сосен, з-за кучерявих дубів пробивалися рожеві промені усе пломенистіші та червоніші, росяна лука усе далі вирізувалася; Дніпро синій шумів і легкий туманець хитавсь понад ним. Чутно, як із моцна б'ють у дзвони у місті й видно — наче комашня, купки людей по вулицях.

Вони прийшли до маленької церквіці, до старенької, що стояла збочившися коло міської брами. На цвинтарі росли високі дерева — клен та береза; з-за них тільки видати було хрест похилий набік та тамки, де всох клен один, крізь сухі віти збачалося церковне віконечко вузеньке та довгеньке й частинки сивої мшистої стінки. Вони пройшли поуз деревами до рундучка,

що хитавсь і подавався під ногою, і вступили у церківцю.

Темна, стара церківка. Уся вона наче скорчилася від старости. Лики іконні якомсь страх як смутненько дивилися зі стін — древні, стемнілі, померхлі лики; тоненькі воскові свічечки жовтенькі падали якимсь полум'ям пропасним; кілька стареньких жінок молилося на колінцях, усі вони об'язані чорними хустками, усі з маленькими голівочками, зі зморщеними обличчями. Якась молода ставна дівчина заплаканая стояла прихилившись до стінки, пильненько дивлячись на свічечку, що жарко палала, та, мабуть, чуючи своє лишенько та думаючи про свою бідоньку; піп, білий як молоко, виразно щось читав та зітхав — усе якомсь було скорботненько й тихенько, смирненько. Старший брат задумався, другі брати вгамувалися і Галя втихла, а мати, як увійшовши впала на колінця, так увесь час і зосталася молячися. Дітки подивилися на неї, зглянулися із собою та й теж щиро почали собі молитися, наче об чімсь благаючи, тільки самі вони не знали об чім. Серденятко якомсь стискалося, мислоньки не збиралися докупи; вони ні про що не просили, а жадали вони — як уже жадали! — жадали собі світу та веселенької радощі та легенької втіхи.

От уже по службі й вийшли вони з церківці знов на світ божий. Сонечко вже зійшло і скрало росу з травиці й з дерева і забиравось у всі куточки й забивало у лице золотим своїм промінням, аж зажмурювало очі. Удова зітхнула, немов покидаючи яку важку думку, й глянула на діток, а у діток серденятка знов загралися й знов охопила їх надія на щось хороше.

Дві старенькі жінки сиділи спочивали на церковному рундучку і слівце «ярмарок» попало в уха дітям; вони припинилися.

— Чудовий ярмарок сьогодні! — казала старенька й непричасно дивилася проти себе у далину.

— Еге ж, еге! — одказала друга кашляючи, — люди вируються ще з вечора тудою.

Дітки ізглянулися й всміхнулися, наче говорячи: от воно й є! Не дурно ж ми й дожидали чогось... Галя вигукнула:

— Мамо! Ярмарок, ярмарок! Ой ходім, мамочко, ой ходім, сердечко, хутчій у ярмарок!

— Ходім, мамо, у ярмарок! Ходім, мамо, у ярмарок! — почали проситися усі сини.

— Ходімте, ходімте, мої голуб'ята! — каже удова. Та й пішли усі у ярмарок.

Сонечко полум'янисто гралося у небі, вітрець жвавенько хитав деревами, що попадалися де-не-де по дорозі й шумів у міських садочках; народ гучно валив улицями; вози якомсь веселенько рипіли один по другому, ледве можна було пробитися, протискатися поміж рябенькою купою людською. У голові аж крутилося: то мигоне проти тебе просто розшитий рукав тонкий, то ледве не зачепить тебе колесом, то одсахнешся від пари очей грізних, то на шиї у себе чуєш морду волову, то рогами тебе заштовхне він, то знов ти заштовхнув та покотив качана капусти з чийогось воза; то ти на когось наторкнувсь, то тебе сунули. Люди, обличчя, одежина, різноголоса птиця у садках, квітки, кошики, сіно, риба, овощ, дошки, верівки, дьоготь, ягода, віники — усе движить, мішається, миготить, зникає і знов показується проти очей.

Поверх усього того в'ються по вітру стрічки дівочі різноцвітні-квітчасті, білі намітки жіночі, сиві та чорні шапки козацькі, верховини високо-покладеного воза то бочками, то знов сіном, із вилами торчма у ньому. А від голосів тебе глушить, а від слів та вигуків тебе повертає тудою й сюдою... Та що й казати! Не можна зроду вималювати словами, як воно бува: треба самому бути й самому бачити.

Немаж бо дива, що у вдовиних дітей очі розбіглися й серденьтка швиденько колотилися від утіхи й що не можна було розібрати гаразд, чи то від переляку, чи то від радощів. Галя раз-у-раз гука та погукує. От вони вже дочапали до самого пляцу на другім кінці міста, де ярмарок став.

Тут уже Галя затулити аж мусіла вічки на який час, та й брати теж не знали, де мусіли дивитися наперед і навіть старший брат був спершу повразивсь. Тут купами солодкі пряники-медовики, в'язки бубликів, гора й грудя орхів, сухих грушок, купи й кучі сластьон... От чоботи з червоним закатом — такі самі чоботи, як треба; от і сопілка, що давненько вже такої бажалося; от смушева шапка — краще вже цієї шапки й шукати нема чоґо; от сива шапка ще лучша від чорної. — «Мамо! Мамо! — жибоніла Галя, — купи мені, ох, купи мені хутенько того великого медовика! Ох, я хочу того медовика дуже!... Ох, мамо, купи мені от таку хусточку!... Ох, от цю! цю! цю рябеньку, славненьку! Або цю червоненьку! Он те намисто мені! Ох, намисто мені!»

І маленька ручечка Галина показувала тудою й сюдою, кудою очка оманені оберталися, та

усе більш та більш Галя охкала й голосніш прохала й не чула, як мати тихенько до неї промовляла: — Нема защо, Галю, нема защо купувати, дитино!

Менший син теж почав прохати: — «Мамо, купи мені шапку!» — і другі брати теж просять: «Мамо, чоботи купи! Мамо, свитку купи!» Хто червоного пояса прохає, а хто крапового пояса хоче; той показує на сластьони, а той тягне туди, де ціла купа дітей оступила перекупку, що продає дудки та сопілки, де сама перекупка, поважна молодиця у зеленому очіпку шитому, грає на дуді поважно, а що вже хлопці усі, то надули щоки, якмога й якмога напилюють на усякий голос — писк й скиг... «Не можу! Не можу! — каже удова усім діткам потихесеньку, — нема защо, дітки! Нема»...

Сини змовкли й разом спинилися й подивилися на матір і на старшого брата. У ньеньки обличчя наче б покорчувалося і уста наче трусяться трохи, як вона вимовля: «Не можу, нема!» — й погляда на них на усіх жалібненько. Старший брат стоїть і втопив очі у землю своїм звичаєм — такий самий він тепер, як тоді, коли вигнаний повернувся від хазяїна: так само лице збіліло, так само уста стиснулися. Сини більш уже нічого не прохали й як стали, то так і стояли, мовчки дивлячися округи. Галя ще може двічі покрикнула та охнула, та може кілька раз перепитала: «Чому? Чому нема?» — коли спинив її менший брат.

— Галю! Годі прохати! — каже пошептом.

Галя свої очка розпалені впила у меншого брата й воститала: — Чому?

— Не проси, Галю? — знов каже менший брат — нема за що купувати, тільки турбуєш...

Галя втихла і знов була стрепенулася і скинула на всіх очима й знов утихла.

— Не проси вже, Галочко! — знов говорить менший брат.

— Я хочу, — шепоче Галя на одвіт, низенько схиливши голівку.

— Галочко, нема! Нема де взяти!

Галя піднесла голівоньку — у, які ж блискали в очицях дві сльози дужі! — подивилася на всіх своїх і округи всюди, вже ледве чутно шепотнула: «Ой я хочу!» — і це в останній раз. Пригорнувшись до меншого брата, вже смиренесенько стояла вона, прикусивши ручечку, а там і обидві разом і усе те для того, щоб як не викотилися ті дві сльози дужі мимоволі з оченяток.

Усі вони довгенько стояли меж купами й зграями, що двигали, гомоніли й рябіли — стояли вони та дивилися. Дивилися брати пильненько й наче б уперше бачили людське убрання хороше й достаточок і наче уперше бачили вони людську жвавність, недбайливість і веселість і наче уперш пізнали своє турбовання та вбожество.

А мати дивилася на них. Вона озивалася до них, то знов без слова, без мови гладила по голівці, то знов посилала ближче піти полюбувати тим чи тим, то знов показувала їм те або друге.

— Мамо, — каже старший син, — ходім додому!

І усі діти почали прохатися: — Мамо, ходім бо додому!

Галя тільки міцніш прикушувала свої пучечки маленькії.

— Додому? Додому? — перепитала мати.
— Вже додому хочете? Чи не погуляли б ви ще на ярмарку, мої голуб'ятка? Чого ж це так хутко додому, мої кохані? Та ви ще усього ярмарку не бачили!...

— Дарма, мамо, ми додому хочемо вже, — кажуть в один голос сини.

— Додому? То ходім додому, пташки мої! — вимовила вдова і ледве що вимовила, — то додому ходітьте, мої діточки! Галочко! Подай мені ручечку. Може понести тебе, донечко?

Галя простягнула рученьки до мами і як уже на руках була у неньки, такеньки міцненько обхопила її за шию й сховала личенько на плечі.

І пішли вони усі додому.

Купи людей усе рідшали, що далі вони йшли, усе дужче відрізнявся голос від голосу, гук від погуку; усе було вільніш проходити по вулицях. Ось і кінець міста і вже згори видко усю-всеньку луку зелену, й Дніпро синій і за Дніпром гори — близькії одна над одною зеленіш, далекії одна над одною синіш.

— Кажіть, діточки, чому такі мов невеселіі ви? — промовила удова. — Піждіть, мої любенькі, от Біг дасть... — і не доказала, що Біг дасть — чи то разом вона надію стратила, що дасть Біг щонебудь колись, чи то вже дуже важко їй стало дожидати до того часу.

— Чим би я мала вас розважити хоч кришечку, мої дорогі? — промовила знов удова згодом. — Ох, Боже мій, Боже ти мій милосердний!

І знов усі мовчки вони йшли. Усе ширш розлягалась та роздавалась лука перед ними, усе чутніш плескався та колисавсь Дніпро, а гори

за горами все вище й далі знімалися — високо-високо й далеко-далеко! І такеньки вертаючись додому із ярмарку, із поуз зграї живої, із порожніми руками, брати дивились на ті високі та далекі гори й думали собі, що там за тими високими й далекими горами — що там?

— Мамо, — поспитав менший син, — що це, який це шлях он там, тамечки по горі в гаю і кудюю він звивається?

— Шлях той? Ох, моє голуб'ятко, цей шлях проводить тудою, де я зроду-віку не бувала — у далекії міста й села. Покійний ваш батько, хай царствує, їздив тим шляхом, як служив у війську, й чула я від нього, що це шлях небезпечний. При тім шляху розбійники розбивають; звивається він темним непроглядним бором, проходить між кам'яних, крутих гір... Було й слухати, як ваш батько покійничок розказує, то мороз з-за плечей бере.

— Чи на батька теж розбійники нападали, мамо? — спитав менший брат.

— Ні, моя дитино, ні, Господь милував. А то товариша його, якогось Ласуна, так напали і полонили його. І жив він, Ласун той, у них у кам'яній горі, у печері, аж три дні, чи що.

— І що ж він там у них бачив і чув мамо? — спитав середній брат.

— Чудове багатство він там бачив, моя дитино! Печера тая у них сповнена золота та срібла та дорогого каміння самоцвітного. З золота та із срібла його там смачненько годували й напували і спати його клали під одягала злототкані, на м'якенькому пуху. І коні в них були у золото, в срібло зашпані, ножі й шабліюки висаджені самоцвітом. Зроду-віку ніхто й не снів такого

багатства та розкоші, якова в них там — казав Ласун вашому батьку покійничку. Звали вони Ласуна жити із собою: Зоставайся, Ласуне, жити з нами, — говорили, — життя тобі буде хороше й привільне в нас.

— Що ж Ласун? — спитав старший син.

— А Ласун був і погодивсь і зоставсь у них, та коли Ласун зараз напала його туга. Жалко стало жінки, діток, своєї хаточки, свого спокою. Став він у них прохатися: — Відпустіть мене, добрі люди, будьте милостиві! — «То йди собі!» — Накидали йому повну шапку золота й срібла й пустили його. «І як пішов я пріч від них, — казав Ласун вашому батькові, — от уже мені як стало жалко їх кидати, хоч плач!»

— Що ж, знов повернувсь до них? — спитав старший брат.

— І був повернувся знов до них. Та як повернув назад, знов його став посягати жаль по своєму житті у сім'ї і втримав його. Та чималий часок він, той Ласун, мордувавсь, що й у печеру його тягне й додому притяга...

— Що ж, кілька разів він вертавсь і куди прийшов? Чи пристав де? — питав старший брат, і по йому добре видати, що він не повернувся б. коли б де пішов.

— Та вже таки кинув він шапкою об землю, занедбав усе золото й срібло й додому прийшов.

— Лучче б він не кидав, а додому б приніс, — каже середній брат, а менший на Галю подививсь, мов би подумав: отсе б було втіхи тоді Галі!...

І Галя немов зрозуміла, що подумав менший брат — вона всміхнулась такеньки, як всміхаються, коли уявляють перед собою якусь уявоньку дуже хорошу.

— Не годилося кидати! — промовили усі брати з пожалем. — Або не брати, або вже не кидати — щонебудь одне! — каже старший брат.

— А потім, діточки, — говорить удова, — потім той Ласун був рибалкою при Дніпрі та упав у воду і втопивсь якомсь, казав ваш батько покійний.

Прийшли вони додому й посідали усі під грушею коло хатки.

— І що ж, мамо, — спитав середній брат, — чи й досі ті розбійники там засідають?

— Теперки не чути про них нічого, моє серце! — одказала удова.

— Де ж вони поділися, мамо?

— А хто їх зна, мій голубе! Чи вони перевелися, чи пішли далі де, на краще привілля... Ох, діточки, втомилась я дуже, кохані! Ляжу тут, чи не засну коло вас.

Удова лягла на траві й затулила була очі, та сон не змагав — очі усе одмикалися та на діточок продивлялися, що тут сиділи усі задумані, поки аж Галя не поклала рученят їй на лице та не заспівала «котка» й «голуба», прикликаючи сон та дрімоту.

Заснула удова, та й Галя й себе заколисала своєю пісенькою і впала сама коло мами у міцненькому сні.

А брати сиділи та дивилися на високі, лісом урослі, далекі гори, очей не звертали — дивилися та часом поглядав старший брат і на місто веселе та гучне. І так вони задивилися, так вони задумалися, що смеркло — вони не завважили і схаменулися вже тоді, як Галя, прокинувшись, вигукнула: — Ой, як темно! Де ж бо сонечко?

Дні приходили й уходили. Багато ще святкувалося свят, чимало ярмарок ще становилося, тільки що удовині діти вже ніколи більш свята такеньки не дожидали і ніколи у ярмарок уже не прохалися й не ходили.

Росли вони собі та виростали, ходячи та бродячи по вулиці, дивлячись на гучне, бучне місто та у другий бік — на тихі, високі урослі гаєм гори, на той шлях погложлий, що звивавсь і зникав там у густому гаю. І що вони росли та виростали, то вони пильн'ш поглядали. І раненько ранком при світлому сонечку і пізенько ввечері при зореньках іскрих — усе туди їх очі зверталися.

А час спливав і вони собі росли та виростали одно одного краще та лучче.

І як дійшли вже вони літ дорослих, старший брат став іще понур'ший, сумн'ший, такий задуманий та мовчазний; середній брат зробивсь іще цікавіший — усього питавсь та перепитувавсь, а менший брат іще гірш палкий та спочутливий; а усі брати зробилися неспокійні та невдоволені. Мати побивалася, жалуючи їх, Галя падала, розважаючи їх, а вбожество ще скрутніш тиснуло й давило.

Ходили усі брати шукати собі роботи, служби й по місту й по селах округи, та чи то вже Божа воля, чи така нещасна доля, тільки що не знаходилося їм праці й за малую заплату. І поверталися вони з тих пошуканок усе сумніші та смутніші.

Коли ж бо й добра година трапилась: разом знайшлася служба двом братам — старшому і середньому. Пішли обоє у наймити. Старший брат пішов служити до молодого заможного

хазяїна-баштанника, а середній брат служити пішов до удовця старого, хлібороба; обоє недалеко вони занегастилися — тут таки під самим містом наймитували. Молодий баштанник був собі чоловік веселий та гордий та щасливий та немилостивий — себелюбець і самоправець. Мав він і хату білу, й жінку милу, й рід величний, й усякий достаток добрий. Баштан в його великий, славний; людей повно раз-у-раз — і городян і селян; він із жінкою своєю ходить пожожає та спродає, та гроші лічить та балакає й жартує з купцями своїми та погукує на наймита свого. Родючий баштан жовтіє динями, зеленіє казунами й усяким овочем — рябить люд і кугчиться коло куреня хазяйського; наймит усім услугує, подає, носить, возить, мете, складає; хазяїн шле його — він іде й повертає — хазяїн іще нарікає; хазяйка гонить — він біжить та назад поспішається — хазяйка ще лає його; купцям годить, чужим людям прислугує, та й ті не приймають за добре і раз у раз не подякують тоже, ніксли за душу живу його не помислять. Ранок ясний минув, день змерк гарячий, вечір потемнів свіжий, а сон не бере, нема спокою, сумно та важко. Коли ж відпустить? Коли вияснить? Чи коли зглядиться з світу та кривда нерівна? Чи буде полегкість? чи вменшиться хоч мало скорботи? Чи колись щось буде?

Хлібороб був собі тихий, роботящий чоловік, дбайливий, обережний: знав уже він як у світі жити має простий чоловік межі князі та сильники, то так він і жив собі й добре йому велося усе: він нікого не зачіпав і його ніхто не займав — вікував він собі гарненько з дочкою своєю одиначкою. Господарствечко хоч не яке там

скарбове — можнз б йому ціну скласти — та таке ж то порядненьке, любеньке, що кращого й не бажати.

— Чи він добрий буде для мене? — думав середній брат, ідучи поруч зі своїм хазяїном уперше до хазяйської господи та говорячи про те, як хліб родить. — Чи буде добрий? Походить на те. У світі ж, кажуть, не без добрих людей...

Дуже йому вподобалося хазяйське господарствечко, як оглянув він його; дуже приємненько було йому чути, що у хаті співав голосок, а вітер заносив теплим повівом і спів і слова.

— Жив би до віку такеньки, коли б мені так Бог дав, — подумав він, уступаючи у хату за хазяїном, де пісенька усе не змовкала, а чулася вже зовсім істно і де стріла їх дівчина, як краля.

Вона й привіталася, і снідання подала, і щось промовила, і про щось поспитала, і глянула, і подякувала, та усе якоесь наче недбайливо, якоесь байдужливо, наче добродійка, наче госпоженька, й трохи засмутила вона тим молодого наймита.

Та не таке ще спожив він, як послужив там далі, та як стала йому дівчина за світло й за темність — що як вона тут, то усе сяє й блискує, а як її нема, то наче хто сонце зняв і зорі зібрав та у кишеню поховав. Дізнав він того, що як він угоняв три кроки в один, поспішаючись потомлений з поля хутче на добривечір їй дати, а вона, одказуючи «добривечір», і не оглядалася на нього. Скуштував він і того, що як ранком, ідучи на роботу, припиниться, дожидаючись, сподіваючись, трусячись словечка любо-го, а вона, минаючи його, приказує йому: «йди робити». Приняв і того, що як увечері сяде де та зажуриться, та задивиться на неї, вона

його пошле десь потомленого, самотнього по якусь там примху для себе.

Перемучившись днями, не поспавши ночами, одного разу наймит перестрів свою господиню кохану та й сказав їй усю щиру правдоньку. Як же вона здивилася, як же вона личенко своє вродливе одвернула від нього! Як неласкаво почула, як вразливо озвалася!

— Не займай мене ніколи, наймите! — промовила! — Чи я ж тобі рівня? Коли хочеш у нас служити, поведься слугою. Не говори до мене! А він таки зайняв, а він таки заговорив, та й мусів навіки попрощатись — утратив службу й повернувся додому, у хатку ненечину на луці, — такий повернувся, немов прибитий на цвиту.

Розважала мати, жалувала Галя, брати моці додавали і з усіма цими ліками добрими проживав він, не видужуючи та дожидаючи, поки де служба йому трапиться.

А тимчасом на баштані велико спродано овочу і хазяїн свого наймита посила з возами у місто розвезити спродане та збирати часом гроші незаплатені. Тільки одного разу, чи не злічив добре беручи, чи загубив якось везучи наймит, а хазяїн не долічився свого ліку й зняв бучу: узвав злодієм і пройдисвітом і голотою; а хазяйка собі підказує та відгукує, та пищить та верещить.

— Я більш у вас заслужив — візьміть із моїх працьованих та й не лайтеся! — каже наймит.

— Іди собі геть та й не вертайся! — гонить хазяїн.

— Щоб твого й духу невірного не було! — кричить хазяйка.

— Заплатіть мені, — каже наймит

— Заплатити? Та я тобі, злодію, щербатої копійки не дам! Іди геть! — пихає хазяїн.

— Я на вас суда шукатиму! — промовив наймит.

— Суда на мене, ти! — скрикнув хазяїн та й зареготав із потіхи великої.

— Бач! — вигукнула хазяйка і хазяйчин регіт дрібненько роскотивсь та втішненько.

Наймит пішов собі геть від них та й теж засміявся до себе, кепкуючи з себе, що заходився був хазяїна засудити.

Питання та жалування було доволі у дому, а ще більше вбожества та суму. Знов усі до купи зібралися дождити, терплячи, та сподіватися, не маючи. Неспокійні сумні ходили брати усі — найсумніший усіх старший був, найсмутніший — середній. Галя вже не займала їх, мати не розважала, а у меншого брата то серце жалем сходило.

Коли одного вечора старший брат говорить усім братам: «Життя наше гірке та вбоге... Що ви робитимете? Я присягаю зеленому гаю! Чи ви мені, брати, товариші?» Усі брати погодилися й казали: «Добре!» — «А мати? а Галя?» — скаменувся менший брат. «Чи за велику пораду ми досі були їм? — каже старший брат. — Брати-товариші, не поступайтеся!»

Усі одказали: — Не поступимось!

Увійшли вони у хатку — мати й Галя вже спали. Мати зараз прокинулася, почула, що міцненько її обняли — то менший брат обняв її.

— Що? — спитала Галя, серденько в неї затрепихалося — почуло, що щось є, та менший брат не сказав нічого й, обнявши, покинув.

— Мамо! — заговорив тоді старший брат, — ідемо ми шукати щастя та долі. Зоставайся здорова та не дожидай нас!... Прощай, сестро!...

За цим словом вийшов із хати, а за ним усі брати слідом. Удова тільки рученьками сплеснула та й упала з горя та з жаху. Галя зірвалася, побігла, догнала, ухопилася за меншого брата, не пускала й ридала, та лютого братіка вона не втримала — рванувсь і втік він за другими й тільки здалека вона ще почула його голос:

— Прощай, Галю, прощай! . . .

— Усі пішли! Усі покинули! Пішли й не повертаються!

— Гукай, Галю, гукай голосніше! Прикликай! Зови! — прохала удова, наче несамовита.

І Галя голосно гукала й звала, та дарма розносивсь свіжий, розпачливий голосочок — на одвіт тільки поуз гір дзвінко відкликалося.

— Чуєш, Галю, чуєш гомін? Вони йдуть, ідуть! — промовляла разом удова.

Та це Дніпро гомонів, плескаючи, та дерева шелестіли — ніхто не йшов.

— Бачиш, бачиш, Галю, — он там, там хтось стоїть? Це Івась стоїть, а біля нього — бачиш, бачиш Грицька? Біжи, біжи, Галю, тудою... — Галя бігла тудою й сюдою, по цей бік і по той бік — усюди, де тішила й дурила їх нічна тінь та мла.

І на світанні занялося. Світання появило їм, яка лука зелена пуста й які гори округи безмовні. Вони все таки дожидали, що вернуться. та й обертали очі свої потомлені на всі боки.

І сонечко зійшло, та таке ясеньке, начебто хотіло й мало вмисне для них найлучше всвітити пусті шляхи округи. Вони усе таки дожидали — вернуться, вернуться... Та з того часу ніхто вже додому не вернувся.

III.

Хутенько казка кажеться, та не так то хутко діло робиться. Багато минуло днів, тижнів, місяців, та й літ проминуло чимало, що удова з Галею ще прожила та прогорювала в убогенькій хатці на луці, усе дожидаючи, що повернуться любії сини, що повернут ся брати милі. То усе чувся їм гомін якийсь, ніби йшли по луці м'якенькій увечері, а на світанні пробуджав їх гомін коло дверей — і поспішалися вони й трепеталися вони, та на луці округи усе пусто ввечері й на світанні, коло дверей нема нікого. Пусто! Нікого!... Дарма Галя літала тудою й сюдою, як тая ластівка, й удова вибивалася з сили своєї, поспішаючи за нею — пусто, нікого!...

Еге ж, еге ж! — пусто й нікого! І на який часок переставали вони пориватися, наче заспокоювалися, трохи набиралися терпеливості.

— Галю, — говорить знов удова, — чуєш, гомонить?

— Це Дніпро шумить, мамо!

— Ні, ні, Галю! Слухай бо!

— Деревя шелестять, мамо!

— Усе Дніпро шумить! Усе дерева шелестять! — промовить удова й зітхне і прошепоче: Боже мій, Боже мій!

А трохи згодом удова знов починає: — Галю! Галочко! вийди, подивися, прислухай!

І Галя виходить, дивиться й прислухує — не чути нічого, не видно нікого, тільки Дніпро шумить та дерева шелестять.

Галя, що виростала, то усе вона розумніша робилася: вже вона «гави» не боялася, ані вовка, щиро робила і, коли вже теперки вона плакала гірко, денемудь приховавшись, ніхто б її не знайшов по плачу — вона тихенько-тихесенько вже вміла тепер плакати.

Жили вони так само вбого, як і перше. Усе так само ходила удова на поденщину та усе менша її плата була за тим, що вона усе старіла, слабіла, все більш тратила міць і прудкість. Галя теж ходила на поденщину й теж потроху заробляла за тим, що була ще дуже молоденька, невміла, недосвідчена. Рано-раненько прокидалися вони і йшли у місто на роботу. І кажу вам, ніколи вони не йшли, не поглянувши на шлях той, що звивавсь по горі гаєм, не постоявши на луці, дурно не підіждавши. Не діждавшись нікого, хіба часом пташка пурхне мимо, не побачивши нічого, окрім тих знайомих тихих гір та дерев високих, вони йшли. Приходили у місто й наймалися робити, де траплялося й що Бог насилав: воду носити, городи полоти, сікти капусту, хати білити — усе, що, кажу, Господь їм насилав. Цілий день вони робили — зрідка укупі, в одній господі, сливе завсіди різно по різних господах, а ввечері сходилися на дорозі додому. Тоді ж бо Галин голосочок свіженький дзвенить — Галя розказує, що бачила, що чула, що там добре й що лихеньке їй здалося.

Удова слуха, часочком сама щонебудь промовить про бачене, про чуते. Приходили до своєї хатки, додому. Світла вони ніколи не світили — місяць та зорі сяли їм замість світла. По трудах дневних не гаразд частенько сон покоїв їх. Найгірш удову мучило безсоння: вона бралася плакати якимись скудними, старечими слізьми, що від них, здавалося, розірвется її покрушене старе серце. Галя обнімала її й обойко вони говорили й балакали й обойко смутилися й обойко сподівалися на кращії часи, поки аж удова була втішена й починала засипати, а Галин сон розгулювавсь і мисльоньки починали блукати й роїтися коло усього доброго та відрадісного вперед себе далеко-далеко... Брати вбачалися з якимись сяючими обличчями, у якомусь виблиску й усе округи теж сяло й блищало... Жили вони, жили, поки дожили до того часу, що удова занедужала й звалилася.

От тоді ж бо пригодонька сталася: і робити треба і недужую не можна саму покинути. Тоді ж бо Галя показала, що за прудкі в неї ніжечки. Вона наймалася за наймалішу плату з такою умовою, щоб одвідувати недужую матір, та тричі або й більш на день прибігала до хатки й поверталася знов у місто. Та що далі, то удова робилася кволіша, слабша і Галя вже не відходила від неї.

Недужа лежала тихенько, безмовненько, усе сливе затуливши очі й походило, наче вона одпочивала по тяжкій утомі й праці.

Одного разу вона питає: — Галю, що отсе — чи Дніпро шумить?

— Ні, мамо, Дніпро не шумить: зима — Дніпро під льодом.

— Галю, дерева шелестять?

— Ні, мамо, зима — дерева в інею.

А тоді саме зима була — біла, люта, кріпка зима.

Довгенько лежала недужа, не відмикаючи очей і не мовлячи слова, та усе біліла, та усе слабіла. І ледве чутно знов поспитала: — Галю, Дніпро ж бо не шумить — я не чую... шумить чи ні?

— Ні, мамо!

— Так це дерева шелестять?

— Ні, мамо!

Удова піднеслася, наче в силу ввібралася.

— Галю, я чую, я чую! Відчиняй хуленько двері! Стрічай хутко! Ось вони! — та й разом стративши останню міць, упала удова й очі її вже навіки склепилися.

Добрі люди якось допомогли Галі поховати матір і стала Галя жити сама одна, самотненька у своїй хатці на зеленій луці.

IV.

Прожила Галя такеньки цілу зиму холодную, сидячи вечорами під скосяним віконечком, дивлячись на луку у сніговій пелені, білій та гладенькій, без шляхів, без слідів округи, окрім тієї стежечки, що походила сама Галя, ходячи на роботу.

Часом Галя заспіває пісеньку якунебудь, що переняла, роблячи з іншими веселими дівчатами вкупі. Заспіває Галя пісеньку й довгенько співає, підперши втомленою рученькою свою самотненьку голівоньку.

Часом їй здавалося, що от хтось зазирнув у її віконце, от-от хтось пробіг мимо, от-от хтось стукнув — це або місяць вирина з хмари, або вільний вітер пронесеться лукою, або мороз вдарить. І Галя почзла дожидати самотніми вечорами, коли місяць зазирне у віконце, вітер пробіжить мимо хатки або мороз постукає, і звикла дожидати цього і приймати, наче гостей дорогих та любих.

І такеньки проминула уся зима, а за зимою весна прийшла теплая, свіжая, квітуща. Лука зазеленіла, груша зі зломленою верхвиною біля хатки вбралася у листву й почала тихенько шелестіти ранками, як ранковий вітрець повівав, і зашумів гай по горах округи, й засинівсь і розливсь Дніпро й далеко заточивсь у луку розливним затоком, і налетіли птахи з теплих країн, заспівали й защебетали.

Одного вечора весіннього сиділа собі Галя коло віконечка у своїй хатці й співала. Вона була раденька, що весна настала тепла з квітками та з пахучими зіллями, і для того вона голосніш і веселіш того вечора співала. Коли разом щось мигнуло коло віконця: Галя глянула на небо — на небі мріли зорі ледвенько. Знов щось мигнуло та й заступило вже віконце — Галя побачила чоловіка, стрепенулася, злякалася й дивилася на нього здивовано.

Проти неї стояв молодий і хороший козак. Стояв і питав: — Дівчино, чи тією доріжкою у місто зійти?

— Тією самою, — одказала Галя йому.

— І добре! — промовив козак. Та хоч було «добре», однак же він іще стояв під Галиним віконечком і то на неї задивлявся, то знов у.

хатинку зазірав. Галин переляк минув, та серденько билось від диву та від несподіваного, негаданого того...

— І я просто таки цією стежкою потраплю до міста? — спитав знов козак, постоявши.

— Просто втрапите.

Розпитав козак і про те, що просто втрапить у місто, а все ще його ноги не несли від Галиного віконця.

— Чи не буде ваша ласка дати мені водички напитись? — попрохав козак.

— Зараз, — одказує Галя й зараз дала йому водички у віконечко.

Козак напивсь водички.

— Спасибі, дівчино! — каже. — Яка вода славна! Це з Дніпра берете?

— Ні, з криниці.

— А де ж тут у вас криниця?

І козак почав оглядатися та озиратися у вечірній млі та вишукувати криниці.

— Далеко, на луці, он там під горою геть, — показувала йому Галя.

— Чудова в вас лука ця: і Дніпро шумить і дерева округи й гори — свіжо, благодатно!... Хороше, мабуть, вам тут жити?

Галі й самій разом чогось здалося, що тут і справді життя таке, що й не прирівняти його до іншого, й Галя одказала козакові: — О, жити тут славно!

— А до міста чи ви частенько ходите? — спитав козак.

— Щодня ходжу.

— Щодня? на роботу, чи що?

— Еге, на поденщину.

— Що ж, роботи маєте досхочу, мабуть? Добра робота?

І Галі знов здалося, що й справді робота добра, й Галя одказала козакові: — О, добра робота.

— А чи рід у вас є у місті? — питавсь цікавий козак.

— Ні, в мене нікого нема у місті. В мене жадної родини нема. Я — сирота.

— І самі живете тутоньки?

— Сама живу.

Здається, так уже трошечки вони розмовляли й трохи одно одному сказали, а багато часу вплило. Зорі легш та легш усе мріли, наче входили усе дальш у синє небо; стало свіжіть, із Дніпра потягнув вітрець і з того берега переніс пахощі тополь, що там цвіли саме. Не козак і не Галя схаменулися, що вже близько світання, а вже чайка дніпрова почула і пронеслась із кигиком понад Дніпром.

— Прощавайте! — промовив козак.

— Прощавайте! — промовила Галя.

І пішов козак шляхом у місто. .

А Галя, провівши козака очима, ще довгенько проводила його мислоньками, поки аж зморив її коротенький сон до ранку — тут таки, коло віконечка, схилившись голівкою на складені рученята, й заснула.

Як вона прокинулася, пломенистий сонячний промінь задав їй світлом у вічі несподівано — вона проспала ранкову зорю — от собі маєш! І Галя засміялася небувалому випадку і почала поспішатися на роботу і, вмиваючись, вона впустила кухлик із водою не хочачи й відра вивернула невмисне і усе сміялася сама із собою,

за тим, бачте, що усе якось виходило несподівано, неждано, негадано... разом... Швиденько йшла Галя на роботу, а ще швидше билось її сердечко, а ще швидше вирюювзлися мислоньки... Уявлявся їй самотній, весінній вечір коло віконечка, своя самотня пісенька, весіння теплиця й мла, й свіжість і зорі мріють... і разом заступлений світ у віконці й молодий козак... так разом-разом... такеньки несподівано!...

Того дня Галі вилучилося робити на городі вкупі з другою молодицею, що вона з нею й перш часом укупі робила та балакала про людську бідоньку та напастоньку, тугу поділяла, лишенько тішила.

— Хоч ляж та вмирай! — каже ця молодиця, як вони узялися полоти.

— О, що це ви говорите, любочко! — покрикнула Галя.

— Що ж я говорю? Що є, те й говорю!

І справді ця молодиця не мала вже рясту топтати — суха, бліда, знесилена.

— Ні, ні, — каже Галя, — ні, не журіться! Як знати, що вилучиться, що буде, випаде уперед?

— Що ж буде, випаде? — перехопила молодиця. — Нічого, окрім біди та лиха!

— Ой, ні-ні! — покрикнула Галя, — усе може бути... усе! Не дожидаєш зовсім, не чуєш, не спиш і разом несподівано-негадано...

І Галя покинула полоти й оглянулася округи, наче от стріти готовенька щось несподіване.

— Еге, буде тобі пихо та ще з лишком! — промовила молодиця.

— Чого-чого не бува! — защебетала знов Галя. — Усе вилучається! Усе може бути!

І Галя подивилася з усміхом на сонечко, що гралося понад нею, наче думаючи: скотись ти зараз на землю, яснее сонечко, так я не дивуватиму теперки, навіть рученьки підставлю, не боюся!

А молодиця промовила: — Годі тобі, дівчино! Ти накажеш такого, що на вербі груші, а на сосні яблука ростуть!

І ввечері дома, сидячи коло свого віконечка, Галя думала про те, що усе може бути й вилучитися, що усього треба дождити несподіваного та негаданого і всміхалася і, здається, одважно та веселенько дожидала усього того; та як уявилася висока постать по дорозі до хатки, Галю поняло гарячим наче жаром і зимним холодом. І що bliще підходила висока постать, то жар гарячіш її понимав, а холод зимніш. І як учорашній козак став коло віконечка й казав їй «добри вечір», Галя на одвіт йому ледве вимовила свого доброго вечора:

На цей раз козак не питавсь дороги, а підійшов, як знайомий, гуляючи, й повів розмову про те, що це за місто Київ — красне та велике, й оповістив про те, що він недавненько ще сюди приїхав із товаришами на дива усякі подивитися, розважитися і що дуже раденький з того, що приїхав...

І справді вбачалося, що козак раденький. І Галя раденька.

Потому він оповістив, як прибудивсь до зеленої луки угэрше — товариш, бачте, призначив йому під містом де зобачитись, та він, товариша шукаючи, не знайшов — загледів луку, Дніпро, схотілося йому понад Дніпром лукою пройтися,

він і пішов і бачить — хатка і подумав: чия це хатка тут стоїть? І почув Галину пісню, слухав-слухав та й підійшов під віконечко...

І хоч козак не додав, що він раденький, що підійшов до віконечка, тільки цеє й без козацького слова вбачалося. І Галя раденька.

Потому він оповістив, що він теж сирота, теж нема роду й плем'я, що він козак із далекого села Глибове, звать його Михайло Нарада (тут він спитав, як звать дівчину, і дівчина йому каже — Галею), що село його велике й багате, там дві церкви в них, хати усе славнії, скрізь у поспіль сади; село на горі, а попід горою той самий Дніпро шумить, що й попід Києвом; що люди в них усе хороші й дівчата штучно та гарно сорочки вишивають.

Галя слухала-слухала-слухала й пізенько вони розійшлися. І Галя не заснула цієї ночі, а просиділа до ранку під віконечком і так їй істненько наче у сні снилося велике білеє село на горі, у зелених садах, дві церкви високі з золотими хрестами, синій Дніпро попід горою; снилися люди тамечки з такими то вже принадними обличчями, що таких вона ніколи ще не стрічала; дівчата такі чепурнії та любії, що таких вона ще зроду не бачила. І наче весінній тихий, пахучий вечір і далеке село снилося їй без гомону, без галасу, хоч живе, і нічого не чутно було ніде — окрім, що билося своє власне сердечко дуже.

Козак почав учащати щовечора і в них велася мова й розмова трохищо не до світання. Галя вже знала, що козакова хата стоїть недалечко від церкви, з віконечок видко Дніпро й далеко

гори округи й гаї, що у нього сад величенький і має він теж пасіку.

І дізнала Галя теж багато усяких тривог та радощів, туги та щастячка, невідомісеньких їй до того часу. З тієї години, як Галя несподівано признаюмилася з козаком, вона усе дожидала чогось особливого, сміло та весело дожидала вона, та разом же з тим далось у знаки їй, як дожидати сподіваного. Спершу вона було сиділа біля віконця й дожидала, так уже не під силу стало їй сидіти спокійненько, коли душа її уся порушалася, серденько колотилося і дух займавсь, захоплявсь, вона починала ходити та прохажати по луці, зривала квітки, що попадалися, з опалом впивала їх пахощі, наче лікарствечко від нетерплячки, то вона йшла у цей бік, то у другий, то стояла на одному місці — поки аж козак Нарада не виявлявсь на дорозі.

Одного разу повернулася вона з роботи й застала козака вже на луці коло хатки й зараз він до неї промовля: — Я прибираюся додому їхати.

Галя збіліла, спახнула й знов змертвіла й нічого не промогла йому одмовити.

— Галю, будь мені жінкою та поїдьмо зо мною, — каже козак.

І тоді Галя нічого не примогла йому промовити.

Та згодом за те ж як вона щебетала, плакала і сміялася, червоніла й блідла від свого щастячка!...

І у першу таки неділю після цього вечора Галя у свіжому вінку, рука із рукою з козаком Народою, пішла до церкви рано-ранесенько, без дружок і без сватів, без роду й без друзів, удвох самі й повинчалися собі любенько.

І того вечора таки недільного з Києва виїхав славний новий віз, запряжений двома міцними волами. На возі сидів гарний козак молодий, що йому мабуть добре було жити у світі, а коло нього близенько-близенько сиділа молода козачка у білій намітці — о, яка ж хороша, щаслива козачка! І поїхалі шляхом до села Глибове.

V.

Понад Дніпром, поуз гір, є багато кам'яних печер і в одній такій печері зібралися дев'ять братів-моялодців. Хто лежав, хто сидів; палилося кілька люлька... У, які ж округи скелі та шпилі! Дніпро проривається, розбиваючи кручі між них, і гурчить по камінню й високо прискає, перелітаючи через них. Ясного неба одкид у його хвилі кипує й та бистрій крутиться й вертиться. Окрім ясного того неба угорі та грюкучого Дніпра унизу за шпилями-скелями округи видно далеко-далеко темнії гаї, що позолочувані вони іскряним сонечком.

Старший брат і усім отаман сидить, люлька його згасла й дивиться він у землю і нема у нього на лиці нічого, опріч обичайного суму та моці.

А інші брати не так: один брат гроші лічить, а коло нього другий дивиться неначе з гнівом, неначе з погордою на них; третій знов теж дивиться і чи він сумує чогось, чи він у чімсь кається — хто його зна, один, здається, спить, одвернувшись од усіх до стіни; другий лежить, дивлячись байдужними очима, закинувши руки

під голову, мов порішивши вже з усіма докучними думками навіки; двоє палять люльки, люльку за люлькою. тільки вилітає іскра та дим в'ється й повиває своїм звоєм невеселі їх обличчя; самий менший сидить коло дверей до печери і з першого погляду на нього видно й ясно, що сповнена його голова кучерява смутних мислончок, а серденько бідненьке сповнено туги та ще гіркої притуги.

А у печері ані золота, ані срібла, ані каміння дорогого. Гола, сіра це печера та й більш нічого. Холодно там, твердо, ніде там і голови прихилити вигідненько...

Вечір наступав тихий та рожевий. І все порожевіло: кременисті шпилі, грюкучий Дніпро унизу, далекії, темнії гаї на верховинах гірських і навіть пташка, що пролинула понад Дніпром. Лісова берізка легесенько звідкись запахла і очі не знаходили округи, де було їй тут зрости ніжній квіточці на дикому камінні.

Середній брат, що, здавалося, спав, разом підніс голову й промовив: — Чи не пора?

Усі оглянулися й два голоси йому одказали:
— Ще не пора, ще рано!

Середній брат змовк і знов одвернувся до стіни, знов наче заснув.

Рожевий вечір розгортався та розгорявся променистий, потім почав темніти та темніти; місяць вирізувався з-за верха гори й заблискотіли зорі на небі.

— Пора! — каже старший брат і устає.

В один мент усі вони були на ході: печера спустіла. Прудко, швидко пробираючися по шпильях та по скелях, брати зникли за ними.

VI.

Ідуть козак із козачкою додому... О, весела, весела доріженька: де глянути — усе цвіте й пахне, про що здумати — усе любо та мило та ясно!...

Як тепер усе добре — і згадувати колишні напасті й лихо і забігти мисльоньками уперед, у прийдешність одрадісну! Розмовляли вони про те, як житимуть укупі, як господарюватимуть разом.

— Будемо жити самі двойко, — каже козачка, — а вже ж у нас нікого нема!

І дві пароньки найщасливіших очей ізгяднулися із собою.

Коли разом щось болем кольнуло наче у серце козачку — вона змінилася на лиці й промовила: — А де мої брати тепер? Де брати? Чи живенькі?...

Та сльози й побігли по її щасливому личеньку. Тепер було вже до кого пригорнутися, до кого голівкою припасти. І, наплакавшись ревними сльозами, козачка піднесла голівку і знов промовила: — Ніколи ще я їх так добре не оплакала, як тепер!... Як то їх Бог милує, Михайле коханий, а? — спитала вона й дождала козакового одвіту, — як їх Бог милує?...

Почалася в них тоді мова про братів і всякі здання, помисли й надії усякі певні уявилися... І в прищлості палкая козачка наладила й погодила усе так, як бажалося її душеньці, як жадалося її сердечку. А козак на все согласний і на все довірливий.

У такій мові вони неважливо хали шляхом, не дивлячись округи, поки аж їх не повразило, що десь поблизу шумить млинове колесо. Оглянулися вони й зобачили темні гаї з усіх боків, сонечко, що за них заходило, й управо якийсь хутірець.

— Та ми це з шляху зблудили, Галю! — каже козак всміхаючись. — От тобі маеш! Дивись після того у яснії оченята, так і дорогу прогедиш!...

— А он дорога попереду, — каже Галя, показуючи вперед.

Уперед лежав шлях узенький, мало їжджений, такий самий, на який вони з'їхали — попали, самі не знали, коли й як.

— Шлях є, та кудю він провадить? — каже козак. — Треба під'їхати до того хутірця й поспитатись.

І козак, відрікаючись наперед дивитися у яснії оченята, звернув волів до хутірця.

Це був маленький вбогенький хутірець. Усюди, де тільки можна по землі, заріс він червоним маком племенистим: мак поспіль укрив городи коло кожнісінької хатки, снопчиками та жмутками ріс при дорозі: то забиравсь на дашок одною квіткою пишною то цілою сімейкою та наче табою внизував округи дашок, перериваючись де-не-де, як порване коральове намисто, і здалека вбогенький хутірець виявлявсь, неначе палав у неспалимому вогні.

— О, який мак! — покрикнула Галя. — Що ж за пишнії маки! Я собі насію такого!

Під'їхавши до першої хуторянської хатки скраю, вони стріли молодицю з дитиною на руках і поспитали, де шлях у Глибове.

— Не знаю такого села, нема, — одказала молодиця.

— А які ж коло вас села? — спитав козак.

— Хрумово, Іванькова, Кривушино...

Хрумово, Іванькова, Кривушино...

— А далеко Кривушино?

— О, далеченько. Лічать люди білеш, як сорок верстов.

— А як туди проїхати?

— Та от цим шляшком. Перш ви приїдете у Хрумово, потім... Та тільки що цей шлях тепереньки небезпечний.

— Чому?

— Та чутно — розбивають тепер і ріжуть. Чутно — недавненько багатого козака вбито у яру... Ну-ну! ну ж бо! — спиняла вона дитину, що тягнулась до волів, — ну бо! Не пустуй... Не пустуй, бо занесу зараз у яр, вкину до розбійників...

Та дитина, мабуть, була смілого, одважного козацького роду — вона тільки, почувши цеє, засміялася і охопила вола за роги.

— Малий козак та смілий! — каже Михайло.

Мати глянула на малого смілого і всміхнулася. А Галине сердечко, що йому усе, що стрічалось, що вбачалося, приповняло та прибільшало щастячка й радощів, Галине сердечко до усіх озивалося.

— То прощавайте, спасибі вам! — каже Михайло молодиці. — Прощавай, козаче, та рости! — каже до дитини.

— Рости, любенький, рости! — промовля Галя

— Спасибі... щаслива дорога! — одказувала молодиця. — Вклонися, сину, вклонися! — Син

не хотів вклонитися й уперто драв голівку догори, як мати нахиляла.

— Бачте який! — каже молодиця, сміючися. І Михайло й Галя одказала їй усміхом.

— Так це шлях у Хрумово? — спитав іще раз Михайло.

— Цей, цей самий. Тільки, що ви не боїтесь їхати? Говорять, що небезпечно... славлять...

— А усього чи ж переслухати, що говорять та славлять! — одказує Михайло.

— Не страхайте бо дорослого козака, коли малий не боїться!

Ще всміхи, ще вклони й побажання добрі — й от уже хутірець зник із очей з своїми маками червоними й млин не шумить і вони гаєм то спускаються к Дніпру, чуючи його прохолоду, то знов піднімаються високо, йсловаючи тільки плески та леління хвилі дніпрової.

VII.

— Коханий, — говорить Галя, — а що, як справді нападуть на нас розбійники?

— Боїшся, Галю? — пита козак.

— Галя не боїться, а як бо нападуть?

— Не бійсь, моє серце: то усе верзіння, — говорить козак. — Бувай собі спокійненька, Галю!

— О, ні, я не боятимуся, коханий! Я не боюся, — одказує Галя.

І їхали вони далі темним гаєм та усе, щасливі, розмовляли про щастячко. А гай усе темнів і Дніпро все шумів бистріш. Спершу оступав гай шлях і їдучи вони чули пахощі гайових квіток, хеход ходо он ! чзвнє воєєд әнен иел вїдоп

виситься голе каміння, а на них наче настромлені стріли — сосни чорні: а унизу назустріч їм б'ється Дніпро, нагло завернувши свою хвилю круто у щілину. Тількищо встигло мигнути проти очей їм усе те, як на них кинулася орда людей. Міцнії руки спинили воза, вхопили Галю, притиснули козака.

Галя примогла тільки скрикнути; боротись почав козак...

Недовга боротьба... хтось один упав і застогнав, а за тим загальний вигук яросливий і козак захитавсь і впав коло Галі. У жаху вона схопила його і притулила до себе; у ляку вона чула, що тепла кров поливає їй руки...

Уся орда побивалася коло вбитого товариша й чулися слова: «Не дихає! Мертвий!» І страшний плач чувсь і глухе питання: «Де поховати лучче!» і ступа у той і у той бік, пошукання... рили землю й викидали землю з ями...

Ніч минала, усе округи світлішало. Кров, що вливала руки, сякла, холоділа; здалека, поза деревами, копали яму й михтіли люди; близько — нікого...

Та от хтось наблизивсь. Ще у більшому жалю Галя міцніш притулила до себе козака свого й наглянула... Коло неї стояв молодий парубок, наче квітка в'яла, і, здавалося, жалко йому було Галі; та як зглянулися їх очі, він затрепетавсь разом і хутко спитав: — Звідки ти? Чия ти?

— Я — сирота, — одказала Галя. — Я живу сама одна коло Києва, у хатці на луці... Ні, ні бо, не те... Я заміж пішла і от мій козак...

— Галю! — промовив парубок, трохи не падаючи коло неї. — Галю, сестрице! Чи ти пізнала свого брата меншого?

— Ох, братік милий! Це ти? Здоров був! Здоров був! Чому ж так барився, довгенько не приходив? — Вона схилилася до нього і багато й гаряче його цілувала, усе не пускаючи з рук свого козака, а далі спитала: — А де ж другі брати? Чому це ви так довгенько не приходили? Де ж брати?

Наче вменшився її жах і страх; вона пильніш подивилась округи. Менший брат покликав других братів і вони прийшли з-поза дерева.

— Це наша сестра Галя, — каже їм менший брат.

— Це я, братіки рідні! — промовила до них Галя. Та вони чогось не підходили до неї вітатися, а старшого брата зовсім не було поміж ними. І обличчя в них такі страшні, такі чудні... жаж знов напав Галю!

— Де старший брат? — спитала вона. — Де він?

Жах усе більш та міцніш її понимав і посягав і спочину вона нічого не здолала зрозуміти: потім далі усе вже зрозуміла, усе побачила й розібрала.

Вона бачила старшого брата мертвого під дубом і знала, що забив його Михайло її. Вона була на похороні й бачила, як старшого брата опустили вкупі з її Михайлом у глибоку яму всипану листом і вона прощалась із обома... Та чудно якось усе змішалось у неї в голові і навіть якось чудно очі бачили й уха чули: то вона думала про іграшки з братами на луці, про покійну неньку — й нагло уявлялася у думці молодиця з дитиною смілою та веселою на руках у вбогому хутірочку, що маками закресивсь і, усміхаючись, показувала, шлях який; то йшла вона з церкви і прислухалась до Михай-

лового голосу, то Дніпро своїм плеском усе поглушав; то чулося їй — стогнуть, бачилося голе каміння, темні гаї, а разом вечір весінній, чаруюча квітуща свіжість і здалека велике село на горі... то все живе, одрадісне й дороге, то все мертве, поховане, дороге... Вона дожида-дожида до себе жениха, вигляда його, вловляє голоса його, а коло неї менший брат знаходиться, проти неї його вже мужне та знайоме любе обличчя і вона йому всміхається й дуже раденька... А от і усі брати сидять рядочком на землі, тільки не стає старшого, нема старшого...

Нагло якийсь світ, наче й пам'ять й розум вернулися, і жах знов напада й посяга і в жаху вона кидається бігти і біжить-біжить до Дніпра і в жаху вкидається у Дніпро. За нею брати по сліду, та дніпрова хвиля вже далеко понесла сестру й розбила на гострім камінні й дарма брати ходять понад берегами — у бистрих нуртах нічого не видно, опріч одкиду неба, ясного, гаїв та шпилів округи.

